

Les ciutats es fan per dins

Desafiaments en etnografia urbana

Graça I. Cordeiro

Instituto Superior de Ciências do Trabalho e da Empresa, Lisboa
graca.cordeiro@iscte.pt

Resum: Aquest article descriu un problema central en l'etnografia urbana: la delimitació d'un camp de recerca que, en última instància, coincideix amb la delimitació del seu objecte d'estudi. A la primera part es traça una retrospectiva històrica sobre aquest tema, des de l'Escola de Chicago fins a la institucionalització de l'antropologia urbana als EUA els anys 1970 i, a la segona part, s'exemplifica amb retalls etnogràfics emprats en recerques etnogràfiques prèvies. La relació entre aquella part de la ciutat etnogràficament apreheua i la totalitat urbana s'analitza aquí, fent servir nocions d'abast intermedi o nivells intermedis d'anàlisi suggerits per alguns autors com a possibilitats creatives que obren perspectives d'anàlisi sobre la ciutat, tot servint de suport per tal de poder-les descriure i pensar-les des d'una perspectiva etnogràfica.

Paraules clau: Etnografia urbana, ciutat relacional, micro i macro, barri, sociabilitat.

Abstract: This article discusses a problem central to urban ethnography: the delimitation of a field of research that, in the final analysis, is little more than the delimitation of the object of study. The first part traces the history of this issue, from the Chicago School to the institutionalization of urban anthropology in the U.S. in the 1970s, and the second part provides examples with ethnographic clippings from past investigations. The relationship between the part of the city that is ethnographically understood and the city as a whole is also analyzed using intermediate notions and levels of analysis put forward by some authors as creative possibilities of urban analysis that open windows onto the city, and help to describe it and reflect on it from an ethnographic point of view.

Keywords: Urban ethnography; relational city; micro and macro levels; neighborhoods; sociability.

Presentació

Aquest text és una versió lleugerament modificada del resum de la lliçó de la meua prova d'agregació en Antropologia Urbana a ISCTE, celebrada al maig de 2004.¹ Se centra en un problema central en la recerca etnogràfica feta en context urbà, la selecció de les unitats d'observació, o, en altres paraules, l'elecció d'un terreny que és, en gran manera, la definició de l'objecte d'estudi.² Aquest problema, que és crucial en l'etnografia urbana, mereix una atenció especial, ja que les seves unitats d'estudi i els límits de la recerca sobre el terreny no estan rigidament definits, de manera que la identificació de les entitats observables, ja per si mateixes una part substancial del procés de recerca etnogràfica, consisteix a "separar la forma i els límits dels sistemes socials i dels mons culturals. En el procés etnogràfic, el perímetre dels descobriments no està definit prèviament, es mostra a poc a poc a mesura que progressa el treball de camp" (Valentine, 1972: 179).

En el cas de les ciutats, la mobilitat, la segregació de dominis de la vida social, la superposició i multiplicitat d'escals i nivells d'organització són seriosos desafiaments a la pròpia capacitat etnogràfica, en el sentit de poder tenir una percepció i, en alguns casos, poder aïllar unitats d'interacció, amb projecció socioespacial o no, que facin possible que aquesta barreja d'interacció social, observació, recopilació documental i entrevista informal —que denominem *etnogràfica*—, pugui ser possible.

De manera més general, podem dir que aquesta qüestió forma part d'una discussió més àmplia, de llarga data dins de l'antropologia urbana, que té la seva expressió, des dels anys setanta, en la dicotomia simplificada entre una antropologia de la ciutat i una antropologia en la ciutat (Fox, 1972) i ja posava en dubte les pròpies possibilitats heurístiques de l'antropologia urbana (Cordeiro, 2003). Problema que es pot traduir mitjançant la pregunta següent: com és que

1. Dono les gràcies als membres del jurat que van debatre amb mi aquesta lliçó: Joan Josep Pujadas, João Pina Cabral, Raül Iturra, Vítor Matias Ferreira, i també als col·legues que més tard van comentar i suggerir millores en el text que es mostra: António Firmino da Costa, Tim Sieber, Gilberto Velho, Frédéric Vidal, Rita d'Ávila Cachado, Héctor Frugoli Jr. i José Guilherme Magnani.

2. Malgrat que les diferències entre l'antropologia i la sociologia siguin lluny de ser clares, almenys pel que fa a l'estudi de les realitats urbanes, el meu punt de vista és el de l'antropologia. En aquest sentit, crec que val la pena destacar l'excel·lent síntesi de Jacques Hamel, quan es postula la necessitat de definir els objectes d'estudi d'acord amb la disciplina de referència, en termes pràctics: "L'objecte d'estudi sempre està habitat per un punt de vista, el de la disciplina que ho formula i, consegüentment, ha de ser formulat en els termes que expressen aquesta perspectiva d'una manera irrefutable" (Hamel, 1997: 95 ss).

l'estudi de les parts o fragments de la ciutat es pot transformar en coneixement de la ciutat?

El text està organitzat en dues parts. La primera ofereix una perspectiva històrica del problema, i recorda alguns dels moments que han marcat importants avenços en el desenvolupament de l'anàlisi antropològica de la ciutat i d'allò urbà, i han contribuït a l'aprofundiment d'aquesta reflexió urbanològica, des de l'Escola de Chicago fins als anys de la institucionalització de l'anomenada *antropologia urbana* als EUA, al llarg de la dècada de 1970 i 1980 per, a continuació, discutir-ho més detalladament. Allò que aquí s'analiza és la relació entre les parts observades de la ciutat, etnogràficament apreheses, i la totalitat urbana, sigui concebuda com a zona, ciutat o metròpoli. Com diu molt bé Michel Agier: "A la ciutat, els coneixements adquirits en aquesta recerca [etnogràfica] són inevitablement parcials, i només cobreixen tota la ciutat mitjançant procediments d'anàlisi: la metonímia (la ciutat és el carrer), metàfores (la ciutat és una selva o un mosaic), les comparacions (que condueixen, per exemple, a una tipologia cultural dels barris d'una ciutat) i el diàleg interdisciplinari (l'encaix de les escales de l'etnòleg amb les escales de l'economia, la macrosociologia, la política urbana, etc.)"³ (Agier, 1996: 35). Les nocions intermèdies que l'autor identifica en una retrospectiva històrica amb sabor prospectiu o bé els nivells intermedis, com suggereix José G. Magnani (2002), permeten distingir els patrons i regularitats que constitueixen totalitats dotades de sentit per als actors, són totes possibilitats molt suggestives per a l'anàlisi urbana, que permeten obrir finestres a la ciutat, tot ajudant a descriure-la i a pensar-la des d'un punt de vista etnogràfic.

La segona part, més clarament empírica, exemplifica amb les recerques que formen part de la meua trajectòria biogràfica, algunes possibilitats de retalls etnogràfics que em van portar a identificar territoris, xarxes i expressions de sociabilitat com ara "llocs" o "entitats" de nivell intermedi.

Aquesta presentació té com a propòsit principal parlar, d'una manera relativament simplificada i accessible, respectant el to col·loquial i desenfadat que ha de tenir una classe, de problemes que no s'esgoten amb aquesta breu síntesi, com ara la rellevància dels estudis de cas, el valor explicatiu de les descripcions o l'explicitació de la relació entre les escales d'observació i d'anàlisi. En aquest

3. Aquest article està inclòs en un llibre recent de Michel Agier, *Esquisses d'une Anthropologie de la ville* (2009), la traducció en portuguès del qual va ser publicada al Brasil l'any 2011.

sentit, algunes d'aquestes qüestions, tot i que són crucials per al procés de coneixement etnogràfic de la ciutat i d'allò urbà, no estan prou desenvolupades com es mereixen.

1. Entre terrenys i objectes. L'etnografia urbana

a) Breu perspectiva històrica

Voldria començar per aclarir que el títol d'aquesta secció està inspirat en un text de José G. Magnani (2002), l'objectiu del qual és combinar dues línies contrastants de pensament sobre allò urbà i la ciutat: l'una, clàssica, que ha triat la ciutat com a objecte, mirant des de fora i de lluny; l'altra, etnogràfica, més centrada en "parts" o "fragments" de la ciutat, que observa de prop i de dins. Com succeeix amb l'autor d'aquest text, tinc la convicció que l'últim enfocament obre camins per a una comprensió més profunda del "fenomen urbà" com un tot, tant en termes de la recerca de la dinàmica cultural com de les formes de sociabilitat a les grans ciutats i metròpolis contemporànies.

Una valoració excessiva de l'individu —i, per tant, de la individualització, que, en termes de la vida social, ha acompanyat el procés d'urbanització en els últims dos segles— s'ha constituït, de fet, en un dels temes forts d'un cert tipus d'anàlisi sobre les ciutats i metròpolis contemporànies, que, segons l'autor citat, ha posat de relleu els aspectes desintegradors, mirant des de fora i lluny. No em refereixo aquí només a l'individu calculador, egoista, anòmic, *blasé*, en el sentit que els autors clàssics li van donar —vegeu Simmel, Tönnies, Durkheim, Marx—, sinó també a l'individualisme contemporani que pren formes concretes en la seva manifestació, d'acord amb versions més modernes (i post-modernes) que insisteixen a mirar les grans ciutats com a llocs de fragmentació sociocultural, de ruptures en diferents àmbits, de solitud i de disminució de contactes socials més durables, d'"exclusió social", "no-llocs", de xarxes virtuals, que configuren formes de comunicació més superficials i passatgeres, que condueixen a la dissolució de certes formes de sociabilitat enteses com a més "comunitàries".

La confrontació directa de l'individu amb la ciutat (Magnani, 2002: 25) fa la sensació inevitable d'anonimat, fragmentació i desordre. Allò que l'etnografia urbana ha pretès, al llarg del que ja es pot considerar com la seva "petita història" particular en el procés de construcció d'un tipus de coneixement urbà,

ha estat la focalització justa, des de dins, no tant de prop que sobreestimi el particularisme individual, tot reforçant aquesta perspectiva atomitzada de la vida urbana (com si l'individu estigués sol), ni tan lluny per situar-se en un nivell massa ample, on la inserció de l'individu en grups i xarxes es perdi, amb el perill de quedar desproveït de sentit i d'intel·ligibilitat per a l'observador (ibíd.). És la mesura correcta d'aquest enfocament tan característic de l'antropologia el que ha permès lectures i interpretacions de la vida urbana, relativament invisibles, tant en les pràctiques de sociabilitat com de la producció cultural, que emmarquen certes experiències col·lectives i individuals que s'escapen d'altres enfocaments.

Un primer moment que cal destacar, fundador d'aquesta mirada propera i qüestionadora de la ciutat, correspon a l'aproximació heretada de l'Escola de Chicago sobre la ciutat. En l'actualitat, es reconeix àmpliament que els etnògrafs-sociòlegs que, a l'inici del segle xx (sobretot als anys vint i trenta) van estudiar punt per punt aquesta gran ciutat dels Estats Units, van marcar el començament dels estudis urbans, tot "alliberant la ciutat, convertint-la de producte o lloc a factor determinant de les dinàmiques socials", segons paraules d'Amalia Signorelli (1999: 68). Sota la direcció decisiva de Robert Park, tot un grup d'autors és considerat amb raó, avui en dia, fundador de la recerca urbana en les ciències socials, no solament pel seu enfocament etnogràfic de les realitats urbanes, fins a cert punt pioner, en aquell moment (i en aquest sentit podríem recordar altres recerques prèvies, com ara *Le Play*, només per donar un exemple), sinó, fonamentalment, pel marc teòric de qüestionament de la mateixa ciutat que va marcar profundament aquests treballs.

El context social d'una ciutat en ràpid i intens procés de creixement ha contribuït a fertilitzar les teories que es van desenvolupar llavors, al mateix temps que els moviments de reforma social, i pel fet que aquests autors havien adquirit la seva formació sociològica a Europa. La identificació, a l'interior de la ciutat, d'àrees segregades i, després de tot, la discriminació de llocs intermedis de vida social i cultural, a mig camí entre l'individu solitari i la ciutat total (aquesta gran ciutat, densa i heterogènia), constitueix allò que permet que aquest nivell atorgui sentit a les classificacions socioespacials actuals (Agier, 1996). Aquests punts de vista inicials sobre l'àmplia àrea d'una gran ciutat en creixement (entesa com una ciutat mosaic)⁴ permet, per tant, inserir l'individu

4. Ulf Hannerz contrasta aquesta imatge amb la de la ciutat calidoscopi (1980).

en espais intermedis de la vida social: àrees naturals, regions morals (R. Park), que van contribuir a aprofundir el coneixement proper i de dins, una mica com si es tractés de tribus, la qual cosa va portar a publicar una sèrie d'etnografies urbanes que encara avui en dia són referència i font d'aprenentatge per a sociòlegs, antropòlegs, geògrafs i urbanistes.

Un segon moment que cal destacar en la història de l'etnografia urbana: l'anomenada Escola de Manchester i, molt en particular, les recerques de les ciutats de l'antiga Rhodèsia del Nord a l'Institut Rhodes-Livingstone. Aquí sorgeix una nova mirada a la ciutat, inspirada en les nocions de *situació* (Evans-Pritchard, 1940) i de *xarxa social* (Barnes, 1954) que, d'alguna manera, "desespacialitza la investigació urbana, i allibera l'observador del constrenyiment monogràfic habitual de l'etnografia" (Agier, 1996:44). En el primer cas, deixen de ser els límits espacials els que defineixen la situació, i passen a ser els de la interacció. En el segon cas, l'anàlisi de xarxes socials, "l'antropòleg urbà esdevé completament mòbil basant-se en diferents situacions de «veure» i «seguir» xarxes socials que operen *in situ*. I aquí és on té sentit el principi de l'articulació de les situacions de vida dels urbanites que permeten reconstruir la coherència de les xarxes en les diferents ocurrències de la vida urbana" (Agier, *ibíd.*: 50). Amb aquestes obres, que són la incursió més important en l'antropologia social britànica en medi urbà (Hannerz, 1980), la mirada sobre la ciutat comença a centrar-se més en la relació i menys en l'individu.

I arribem als anys setanta del segle xx, quan s'institucionalitza el camp de l'antropologia urbana, a partir dels EUA. Retrospectivament, podem considerar aquest tercer moment (que incorpora la "tradició" de Chicago i Manchester) com un moment fundacional d'un nou enfocament de la ciutat i dels seus mons, basat en la perspectiva etnogràfica i antropològica en franc diàleg amb la sociologia, la geografia i l'economia política, entre d'altres (Hannerz, 1980).

Entre les diverses obres d'antropologia urbana que es van publicar durant les dècades de 1970 i 1980, cal destacar-ne tres, per les propostes que contenen de retalls de la vida urbana, reveladores de les formes de concebre la ciutat i d'investigar-la des d'una perspectiva etnogràfica (Eames i Goode, 1977; Hannerz, 1980; Gulick, 1989). Amb objectius i intencionalitats diferents, les propostes d'aquest tipus són extremadament simples i tenen el gran avantatge de complementar-se, en la parcel·lació que suggereixen d'aquests universos densos, complexos, múltiples, incerts, que són les ciutats. Els porto aquí com un punt

de partida per a una reflexió sobre l'organització material i simbòlica de les ciutats i la vida urbana contemporània.

Una de les primeres sistematitzacions sobre la manera com els estudis antropològics van seleccionar parts o components de la ciutat es troba en la primera d'aquestes tres obres i que bé pot ser considerat un dels manuals d'antropologia urbana més complets de tots els temps: *Antropologia de la ciutat. Una introducció a l'antropologia urbana*, escrit per Edwin Eames i Judith Granich Goode, publicat el 1977 (Prentice-Hall: Englewood Cliffs, NJ). D'acord amb una revisió de la literatura intensiva, els autors classifiquen una àmplia gamma d'etnografies urbanes publicades fins aleshores⁵ en tres grans grups, segons el tipus d'unitat etnogràfica elegit: les que es van centrar principalment en unitats primàries o personals (*primary or personal units*, p. 117-159), en què les més importants eren les basades en xarxes socials, llaços de parentiu i grups domèstics; en components urbans més grans (*corporate or major urban components*, p. 160-215), integrats per grups amb base en un territori residencial compartit, en una cultura comuna d'origen i en un paper comú en la divisió del treball, i en unitats d'integració (*units of integration*, p. 216-254), localitzades espacialment o temporalment, compostes per institucions formals o informals i situacions temporals o espacials que ajunten diferents segments de població urbana d'acord amb certs mecanismes integradors.

Ulf Hannerz, per la seva banda, al seu conegut llibre *Exploring the city. Inquiries toward an urban anthropology* (Nova York: Columbia University Press), de 1980, suggereix una divisió de la vida social urbana en cinc grans àmbits, en què cadascun comprèn una multiplicitat de rols: la llar i el parentiu, el subministrament, la recreació, les relacions veïnals i el trànsit (*household and kinship, provisioning, recreation, neighboring, traffic*, p. 102-110) Segons ell, dos d'aquests dominis són particularment importants en la vida ciutadana: el subministrament i el trànsit. Val la pena afegir que, per a aquest autor, una antropologia que es vulgui *de* la ciutat i no solament *a* la ciutat ha de mirar les ciutats com estructures socials de dominis múltiples, amb especial atenció a les formes i graus de les interrelacions entre els rols, no solament dins dels dominis, sinó entre ells (*op. cit.*: 142). Segons ell, la ciutat ha de ser observada com el context de l'observació etnogràfica, un "context referencial" sobre el qual analitzar els

5. Basada essencialment en obres publicades en llengua anglesa.

casos individuals, tan diversos com sigui possible, per tal de posar en evidència les connexions i les interseccions (xarxes de xarxes) que componen la ciutat.

Finalment, John Gulick, a *The humanity of cities. An introduction to urban societies* (Granby, Massachusetts: Bergin and Garvey Publishers, Inc.), de l'any 1989, identifica dos nivells principals en les relacions socials a les grans ciutats, de microescala (*small-scale connections*, p 151.) i de macroescala (*large-scale connections*, ídem), el primer basat en relacions personals (una base territorial, com els barris i els veïnatsges, o disperses, en xarxa) i el segon en *subcultures* (p. 182) de tipus universal (ètniques, de classe social, de cicle de vida) o estils de vida col·lectiva.

D'una manera una mica simplista, es pot resumir aquesta brevíssima pinzellada històrica sobre les diverses formes en què ha estat retallada etnogràficament la ciutat com un moviment que incorpora progressivament vectors i nivells de complexitat, en diferents escales d'observació i anàlisi (temporal, espacial, social) en la "mirada" sobre aquesta entitat empíricament inabastable, la ciutat. Basant-me en el text de Michel Agier, gairebé es podria dir que el sentit d'aquesta reflexió que ha contribuït a discernir, classificar, categoritzar els nivells intermedis de la vida social en què opera l'etnografia (més endavant veurem com) s'ha construït contra la sinonímia entre allò espacial, social i cultural, que és el llegat més molest de l'antropologia clàssica (1996: 57).

b) La ciutat recomposta: de l'individu al context

Una de les crítiques sovint implícites respecte a l'antropologia urbana es refereix a l'èmfasi desproporcionat que aquesta disciplina ha posat en l'estudi de les "parts de les ciutats", tot oblidant la ciutat mateixa. De fet, aquesta relació s'ha explicat en l'antropologia, ja que el context de la ciutat planteja nous reptes en relació amb la seva base de coneixement: el treball de camp etnogràfic, que emfasitza aquells espais d'interacció d'abast microsocia. Com es concilien, doncs, una reflexió i una metodologia basada en l'individu relacional, inserit en espais socialment i culturalment heterogenis, sense abandonar les seves preocupacions fundacionals relatives a l'organització social i a la unitat cultural de la gent?, pregunta Michel Agier en el seu llibre *L'invention de la ville* (1999).

Com aquest i altres autors suggereixen, el punt de partida ha de ser el dels llocs on les persones s'insereixen, que mostren la vida de la ciutat des de l'in-

terior, i donen lloc a una imatge més familiar de la ciutat, més relacional, més cultural, com a producte de l'observació antropològica: feta a partir de la descripció de les pràctiques, de les situacions i de les interaccions de ciutadans diferenciats. Aquesta és una opció metodològica bàsica, l'objectiu de la qual és no contraposar una nova definició de la ciutat en termes substancials, sinó permetre descobrir les formes urbanes que es van inventant, creant, produint i solidificant, tot resistint i emergint, amb independència de les formes urbanes, materials i institucionals de cada ciutat en particular. "Pour retrouver la ville, oublions-la d'abord" (Agier, 1999: 9).

Aquest és el punt de vista de l'etnografia urbana, basat en la percepció d'allò concret viscut, capaç de descobrir formes inesperades d'invençió social, especialment a les ciutats que són ambients particularment propicis per a desenvolupaments d'aquest tipus i que concentren gairebé dos terços de la població mundial. Mai no és sobrer recordar que la gran majoria d'aquesta població viu formes d'urbanització precària, informal i il·legal de la urbanització, a través del desenvolupament de pràctiques urbanes plurals que acaben representant la porció més significativa de l'experiència urbana. Aquestes ciutats reals ja no són hereves directes de l'urbanisme medieval o les utopies urbanístiques, i en les seves noves formes d'urbanització són sens dubte un dels majors reptes per a l'antropologia urbana, tant des del punt de vista científic com polític (Agier, 2008).

Tenim, doncs, la ciutat mirada des de l'individu, com a punt de partida. Un individu que no està sol, que s'insereix en certs espais, grups, xarxes, que van des dels més informals fins als més institucionals, en diferents escales i nivells. És aquest nivell intermedi, identificat per diversos autors, tant en mirades retrospectives sobre l'Escola de Chicago —amb la noció de regió— i de l'Escola de Manchester —amb les nocions de situació i de xarxa (Agier, 1996)— com en propostes concretes d'etnografia urbana (Magnani, 2002), allò que ens pot ajudar a calibrar l'originalitat i l'especificitat del punt de vista etnogràfic, que ens permet captar certs aspectes de la vida urbana que, amb enfocaments més macro, passarien desapercibuts. La perspectiva antropològica (etnogràfica) té l'avantatge d'evitar la dicotomia entre l'individu i les megaestructures urbanes, la qual cosa li permet veure les "moltes possibilitats i alternatives que ofereix la vida cosmopolita [...] grups, xarxes, sistemes d'intercanvi, punts de trobada, institucions, acords, trajectes i moltes altres mediacions a través de les quals

aquella entitat abstracta de l'individu participa realment, en la seva vida quotidiana a la ciutat" (Magnani, 2002: 17).

Una mirada de prop i de dins, que és diferent de l'altra mirada, de passada, el fil conductor de la qual són les opcions o els trajectes de l'investigador,⁶ ja que és a partir dels acords entre els mateixos actors en els diferents àmbits de la vida social que l'antropòleg estableix el seu coneixement, tot invertint en els dos pols de la relació: les pràctiques dels actors i el context en què aquestes pràctiques es desenvolupen, entesa com una part constitutiva del seu retall d'anàlisi (*op. cit.*: 18.). Per Magnani, són necessaris per a l'antropòleg urbà dos procediments per tal d'organitzar les seves dades etnogràfiques, sovint considerades fragmentàries i disperses: d'una banda, el pressupòsit de *totalitat* i, de l'altra, la identificació de *famílies de categories*. Vegem una mica més de prop el que s'entén per aquests dos procediments.

La comunitat, el llogarret, ha estat una de les unitats clàssiques de l'etnografia.⁷ No obstant això, en els contextos urbans, no es poden trobar fàcilment equivalents d'aquesta "forma social" on l'espai i la unitat social sovint coincideixen. Però dir això no vol dir que no calgui buscar altres unitats que operen en els diferents plans i escales (més restrictives i més àmplies, de vegades en forma de pell de ceba). De fet, la recerca etnogràfica requereix la identificació dels retalls, de les fronteres simbòliques que permetin la delimitació del cas analitzat (i, molt específicament, la unitat d'observació) d'una manera no arbitrària en el sentit que siguin reconegudes pels individus o els grups investigats com a "totalitats" que enquadrin la seva vida concreta i que els atorguin sentit. Delimitar una entitat (un lloc, una situació, una xarxa social) és un pas fonamental per poder estudiar. La descripció juga un paper clau en aquest cas (jo diria, fins i tot, el paper clau), per tal de posar en relleu el que pot ser l'objecte mateix d'estudi. El retall circumscrit és la base de l'estudi de cas, en profunditat, amb una

6. Així és com l'autor caracteritza aquesta forma de coneixement de passada, que "consisteix a recórrer la ciutat i les seves complexitats observant espais, equipaments i personatges típics amb els seus costums, conflictes i expedients, deixant-se impregnar per la fragmentació que produeix la successió d'imatges i de situacions. La narració final, en general en forma d'assaig, expressa al capdavant aquesta experiència a través de l'ús de les metàfores que són més suggerents com més gran és la creativitat de l'analista i la gamma de relacions que s'estableixen: «hibridació», «porositats», «territorialitats flexibles», «no-llocs», «configuracions espaciotemporals», «paisatges disjuntius» i altres" (*op. cit.*: 18).

7. Recordo aquí la famosa definició del llogaret de transmontà per part d'Orlando Ribeiro: "El poble aquí no és solament un conjunt de persones, sinó una forma de vida social a qui dóna cohesió un passat comunitari del qual trobem molts vestigis" (1963: 86).

preocupació de totalització en l'àmbit de l'observació, de la reconstrucció i de l'anàlisi dels fets observats (Hamel, 1997: 80). Per tant, no s'ha de confondre la manera com aquesta "totalitat" és viscuda i percebuda pels "nadius" i com es percep i s'interpreta per part de l'antropòleg: pels primers, és el context de l'experiència; pel segon, és la clau per a la intel·ligibilitat i principi explicatiu (Magnani, 2002: 20).

La ciutat, en un altre pla, constitueix un dels pols de la relació amb aquestes totalitats, que poden ser més o menys espacialitzades. Per exemple, la noció de *porció*,⁸ utilitzada per Magnani al seu estudi de les pràctiques d'oci a São Paulo (1984) es refereix a un "espai intermedi entre el privat i el públic, on es desenvolupa una sociabilitat bàsica, que va més enllà de l'àmbit familiar i que és de naturalesa més densa, significativa i estable que les relacions formals" (2002: 20), i està composta per dos elements: un d'ordre espacial i un altre d'ordre social, que adopta la forma de xarxes de relació (ibíd.). Aquesta és una de les categories "nadiues" que l'autor fa servir per il·lustrar com el treball de l'etnògraf es basa principalment en la identificació dels termes i disposicions dels nadius, descrivint-los i treballant-los amb ells en un nivell més general, tot relacionant-los i descobrint teories. Certes pràctiques culturals, d'una banda, i la ciutat, de l'altra, ajuden a definir les unitats d'anàlisi de l'etnografia —per aconseguir això, cal que la lent no s'acosti gaire (oferint una imatge de fragmentació excessiva al voltant de l'individu) ni que sigui tan llunyana com per no ser capaç de trobar les categories i les totalitats rellevants i significatives per a cada individu, així com el context d'interpretació per a l'investigador—. És precisament en aquest pla intermedi d'inserció individual que l'etnografia ha de trobar la forma com es produeix la ciutat, en el nivell més microscòpic i invisible. Insisteixo una vegada més en el paper de la descripció, traduïda en una escriptura clara, que va articulant les "categories de l'investigador" amb les que sorgeixen a partir de les informacions del terreny (Hamel, *op. cit.*: 84).

Per resumir aquest punt, es pot dir que aquests plans, els nivells o nocions intermedis (les nocions són aquí equivalents) són una precondition de la recerca etnogràfica en un context urbà. En aquest sentit, no puc deixar de recordar dos autors que, a la meua trajectòria de recerca, van ser una font d'inspiració, per l'ús de conceptes similars: Gilberto Velho, un antropòleg, amb les seves reflexions sobre algunes de les nocions intermèdies en les societats contemporànies,

8. Nota del traductor: *pedaço* a l'original portuguès.

com ara el concepte de *província de significat* (Velho, 1981, 1994) i António Firmino da Costa, un sociòleg amb la noció de *marc d'interacció local*, desenvolupada al voltant de la seva recerca sobre el barri d'Alfama (1999). M'agradaria poder explicar tot això una mica millor, a la segona part d'aquest article, tot il·lustrant-la amb la presentació de dos casos d'estudi etnogràfic a Lisboa: el joc de la *laranjinha* i el barri de Bica.

2. Connexions, llocs i identitats

Ara m'agradaria relacionar aquesta reflexió teòrica i metodològica amb dues experiències de recerca que m'ajudin a aclarir algunes opcions metodològiques que estan profundament arrelades a una perspectiva etnogràfica que sigui capaç d'accedir i de construir "des de dins" el coneixement de les ciutats. Aquesta retrospectiva es presentarà, per tant, al llarg de l'eix biogràfic en què es van produir, que corresponen també a etapes diferents de la meva maduració científica. Recordo, però, que l'atenció se centra més en el procés d'identificar i definir l'objecte de recerca, del terreny, de la trama o retall, que no pas en els resultats obtinguts. Encara que els casos es refereixen a recerques de dimensions diferents (tesi de mestratge i tesi de doctorat), són comparables en termes del procés d'identificació del terreny/objecte. Per tant, es tracta de destacar el procés metodològic de la delimitació de l'objecte/terreny, i també de la unitat d'observació, inseparable dels avenços teòrics assolits. Els dos casos són complementaris, des del punt de vista dels retalls definits, ja que un es refereix a una pràctica cultural, en certa manera itinerant, amb un "espai-temps" propi i configurador de formes particulars d'expressió de la sociabilitat, i l'altre fa referència a formes de construcció identitària geogràficament més circumscrites.

a) Expressions de sociabilitat: la *laranjinha*, una illa a la ciutat?

La recerca que vaig fer per al mestratge entre 1985 i 1986, i que va acabar sent l'estudi d'un joc popular a Lisboa (Cordeiro, 1987), es va iniciar, de fet, com una aproximació molt més general, que consistia en un intent de caracterització de la vida social urbana (inspirada en la classificació d'Ulf Hannerz en cinc grans dominis): les pràctiques d'esbarjo en una ciutat. En la hipòtesi inicial, ja treballada des del punt de vista teòric, la pregunta es formulava de la manera següent: en quina mesura la sociabilitat de temps lliure, viscuda de manera

col·lectiva pels veïns, amics i familiars en un determinat espai urbà residencial (barri) va contribuir a la creació de pràctiques relacionals, llaços de solidaritat i codis culturals que, sovint, ajudaven a crear i reproduir formes particulars d'identitat social (de barri, de sexe, d'estil de vida, etc.)? Qüestió teòrica que, després d'un breu període exploratori, per tal de definir millor l'objecte d'estudi i seleccionar el lloc per a l'observació necessària, em va portar a establir les associacions o organitzacions recreatives com un bon punt de partida per a l'observació d'aquest procés. Per descomptat que m'estic saltant tota una cadena de decisions que vaig anar fent, en aquest vaivé entre la definició del problema i la selecció de la unitat d'estudi (ja que la relació entre elles mai no és, o no hauria de ser, arbitrària): des de la selecció del barri de Campo de Ourique (per la visibilitat de la seva recreació pública) fins als locals d'oci "semipúblics", observables, i dins d'aquest univers, encara massa ampli, les associacions recreatives o col·lectivitats: seus d'estructuració i afirmació de grups locals i punts de confluència de grups informals, així com promotors de convivència i solidaritat entre els veïns, principalment a través d'activitats lúdiques i festives. Finalment, vaig decidir dedicar-me a estudiar una d'aquestes associacions, ja que oferia la possibilitat de poder-me acostar a una certa pràctica lúdica d'un perfil relativament "exòtic" que semblava sobreviure dins la història popular urbana de la ciutat. Aquesta pràctica lúdica, relativament nòmada, es va convertir amb el temps en el meu estudi de cas, amb la qual cosa vaig modificar de forma radical el problema de partida i l'objecte d'estudi inicial, lluny del desig d'entendre una identitat més territorialitzada, al voltant de les relacions veïnals.

Al capdavall, doncs, em vaig concentrar en aquest joc inesperat, tot assumint alhora la part més impredecible de l'etnografia: el joc de la *laranjinha*, identificat en una de les col·lectivitats en observació.⁹ El seguiment de la pràctica del joc, paradoxalment, va fer-me sortir del barri, tot obligant-me a recórrer un circuit relativament estable en aquell temps (a la meitat dels anys vuitanta) a mitja dotzena de llocs de joc, la majoria en altres col·lectivitats, on jo vaig poder familiaritzar-me amb l'"univers de la *laranjinha*", els seus homes, la seva memòria (ja que el registre històric era molt incomplet), els codis i símbols, les seves rutines de sociabilitat, així com un cert estil de vida i la visió de món que s'hi associa. De manera molt resumida, aquest joc es caracteritza pel seu

9. El "descobriment" d'aquest joc va ser compartit, durant tot el treball de camp, amb Luís Pavão, que va dur a terme una exposició de fotografies sobre el tema en el Grémio de Instrução Liberal de Campo de Ourique, l'any 1986.

veçant fortament socialitzador, exclusivament masculí, històricament associat amb l'univers de la sociabilitat de taverna, creador de vincles de solidaritat i de significats compartits i formes de veure la ciutat i el món per part d'una xarxa relativament petita d'homes d'edats i estatus socioprofessionals similars, procedents d'ambients populars de la ciutat de Lisboa.

El joc de la *laranjinha* funcionava, doncs, com un node de múltiples relacions socials, actualitzant i reforçant parentius, veïnatsges, amistats, al voltant d'espais, objectes i pràctiques altament ritualitzades. D'acord amb la proposta de Gilberto Velho, vaig afrontar-ho, sens dubte, com "una experiència prou significativa creadora de fronteres simbòliques" (Velho, 1981: 16). Vaig ser molt conscient, però, que aquest segment de la realitat urbana que, estratègicament, vaig delimitar per fer possible un treball de camp etnogràfic estava amarat i integrat en una multiplicitat de plans i d'escals, des del nivell més informal fins al més institucional, que no en van permetre tenir la il·lusió del tancament "real" de les seves fronteres, si més no pensant en les simbòliques, ja que es feien efectives en plans concrets de les pràctiques quotidianes. Però, alhora, tenia la seguretat d'haver contribuït, a través d'una etnografia, al coneixement més profund de la ciutat, rescatant pràctiques i significats ben presents que d'altra manera no serien coneguts. No obstant això, és ben cert que el simple fet d'haver circumscrit la meua observació (i, fins a cert punt, també l'horitzó analític) a un grapat d'homes artificialment tancats en l'espai i el temps lúdic de la *laranjinha* em va provocar la sensació que la ciutat se m'havia escapat d'alguna manera.

Avui dia no veig les coses de la mateixa manera. Penso que em vaig situar en el pla possible i desitjable en termes etnogràfics, és a dir, en una xarxa de jugadors en entorns específics de socialització, una mena de "micrototalitats de sentir" produïdes a través d'una pràctica lúdica regular que em va permetre definir patrons de sociabilitat transversals a altres pràctiques i altres contextos vivencials. En altres paraules, em va situar en el mateix espai-temps del joc, on es produïa una determinada pràctica cultural, a través de la qual operava una xarxa de relacions relativament estables que produïa codis de reconeixement i comunicació. Sense haver tingut èxit en la formulació d'aquesta part del problema, penso que allò que designava metafòricament com una *illa* era en realitat un pla intermedi, entre la ciutat i l'individu, un pla limitat, és cert, però amb un alt nivell d'interacció social, que em va permetre percebre certs acords col·lectius, per manllevar les conceptualitzacions de José G. Magnani, o, en paraules

les de Gilberto Velho, una província de significat, socialment i simbòlicament definida.

b) Xarxes i territoris: Bica, un llogaret a la ciutat?

L'elecció del barri de Bica es va produir, per descomptat, com a resultat del meu interès pel tema de les relacions veïnals i de la identitat territorial que, d'alguna manera, s'havia truncat per la irrupció de la *laranjinha* a la meua trajectòria investigadora. No penso estendrem en la presentació del barri de Bica, ja que els resultats d'aquesta recerca s'han difós molt més que els de la recerca anterior (Cordeiro, 1997). Només volia assenyalar que, en aquest cas, l'objecte d'estudi es va definir al voltant del procés de construcció social i cultural d'un barri *típic* d'una ciutat, la qual cosa significa que, des del principi, eren el barri i la ciutat els que estaven en joc, ja que el primer va aparèixer com a símbol i emblema de la segona, que hi quedava reflectida.

Metodològicament, vaig donar prioritat a l'etnografia: el contacte directe i diari amb els habitants d'un determinat segment territorial, definit a partir de diversos punts de vista i categories *nadiues* sobre l'espai, tot identificant acuradament límits, inclusions, divisions i, molt en concret, els diferents *barris* en qüestió, situacionalment definits pels seus habitants; el focus en la sociabilitat festiva, especialment la marxa i els campaments¹⁰ al juny, que en la doble cara organitzativa i simbòlica van constituir un dels eixos privilegiats d'anàlisi, en la mesura que se situaven com a elements articuladors entre les experiències endògenes del barri i la seva producció com a icona en relació amb l'exterior, en un diàleg reactivat i renegociat permanentment amb la ciutat i, en particular, amb les institucions de govern local; una atenció molt especial sobre el paper de les associacions locals com a mediadores amb les diverses institucions locals i supralocals (Leeds, 1978 [1964]), a més de l'apropiació d'un cert valor patri-monial del barri.

De tota manera, aquesta recerca no es va limitar a l'àmbit etnogràfic, sinó que es va complementar amb recerca històrica, arxivística i hemerogràfica, i

10. Nota del traductor: el terme original és *arraiais*, plural d'*arraial*. Segons el *Diccionari Priberam de la Llengua Portuguesa*, significa, en la primera accepció, *acampamento* ('campament'). La segona accepció és: "Festa popular ao ar livre, geralmente com música, comida e bebida (ex.: os *arraiais* começam no próximo mês)". Tot i que no hem trobat un terme millor que *campament*, els *arraiais* es refereixen a la segona accepció, especialment tot el desplegament festiu al carrer amb la instal·lació de "cantines".

això no sols per cercar el contrast entre elements objectius i els records sempre circumstancials dels veïns, sinó també per enfortir la dimensió contextual del cas estudiat, la relació inseparable amb la ciutat, un lligam necessari per a la descripció i, en certa manera, per a l'explicació del significat d'algunes de les pràctiques i les interaccions mobilitzadores de grups i xarxes i aliances entre veïns, parents, aliats i amics dins i fora del barri, que funcionaven com a suport d'un conjunt d'imatges i representacions del barri i la ciutat. Per tant, puc afirmar que, en aquest cas, la identificació d'una micrototalitat de nivell intermedi per operar en una perspectiva etnogràfica primordial (i central, des del punt de la vista dels resultats) va anar acompanyada sistemàticament per un encaix d'escals locals i interlocals que em van obligar a obrir l'objecte d'estudi des del punt de vista disciplinari.¹¹ És aquí on resulta rellevant recordar la noció de *marc d'interacció local*, descrit i utilitzat per António Firmino da Costa al seu estudi sobre Alfama. En els treballs publicats sobre aquest barri, l'autor elabora finament aquest concepte extremadament ric i complet de nivell intermedi (entre la ciutat i l'individu) que es refereix a un conjunt de trets de naturalesa morfològica, relacional i simbòlica que caracteritzen alguns barris, com revelen els dos barris esmentats, amb el caràcter laberíntic de la seva trama urbana, formes estretes de relació entre casa i carrer, una densitat raonable de les xarxes socials locals, els seus espais de relació veïnal, les col·lectivitats, les relacions de patronatge i de clientelisme, les rivalitats intrabarrials i interbarrials, les formes de cultura popular urbana com el fado i les marxés...

De fet, només metafòricament (i distorsionant la realitat dels fets) fóra possible considerar que vaig passar de l'estudi d'una *illa* a l'estudi d'un llogaret dins de la ciutat (tot i les repetides advertències dels "meus indígenes": *això aquí és com un llogaret*). En ambdós casos m'ho vaig apanyar per identificar els nivells intermedis necessaris per realitzar les etnografies respectives, i que podrien, en altres èpoques, haver estat classificats com a *regions morals* (en paraules d'un etnògraf de l'Escola de Chicago), *situació* o les *xarxes socials* (per a un deixeble de Max Gluckman), sempre incorporant aquesta dimensió fonamental de sentit que em va permetre recollir i analitzar les dades, com a resultat de la confrontació permanent de les pràctiques i els comportaments amb els discursos,

11. Mai no és sobrer recordar la contribució d'Anthony Leeds, que sempre va insistir en la necessitat de models d'anàlisi capaços d'establir la relació entre els contextos microscòpics de la situació etnogràfica i els contextos més amplis que influeixen i són influïts per la petita escala, tot combinant la pràctica etnogràfica amb una anàlisi del context (Eames i Goode, 1977).

representacions, records i l'imaginari, dimensions inseparables de les pròpies pràctiques.

A l'encontre de la ciutat pròxima

L'elecció del retall etnogràfic, com una mena de retall empíric en consonància amb la realitat observada apareix així com un dels passos més importants en el procés de recerca etnogràfica. La pregunta que es planteja inicialment, sobre la forma com un estudi tan fragmentari de les realitats ciutadanes, de "microsistemes locals" (Weber, 2009), pot arribar a esdevenir en un coneixement de la ciutat, em va portar a la identificació d'algunes *nocions intermèdies* que, teòricament, m'han ajudat a integrar la pràctica etnogràfica, microsocial, personal, temporalment confinada, amb aquest objecte-ciutat que, des d'aquest punt de vista, es revela com empíricament inaccessible.

Aquesta manera d'aproximar-se a la ciutat, de prop i de dins, ens porta, inevitablement, a la noció de "llocs de vida urbana", que són els contextos o marcs per a la identificació local que es poden entendre com una mena de ciutat intermèdia, que es troba entre el pròxim i el distant, entre el cas, que l'investigador explora a través d'una relació personal, adquirida en sobre el terreny, i el context, que és alhora espacial, temporal relacional, i que li permet desentranyar el significat més profund que es troba en algun lloc entre les múltiples pràctiques i representacions. Els exemples citats, entre d'altres (l'estudi de certes pràctiques col·lectives, de barris, el carrer com un retall gairebé inexplorat a les nostres ciutats; vegeu Cordeiro i Vidal, 2008), revelen la ciutat propera que l'etnografia cerca i treballa.

"La identitat espacial dels ciutadans es nega i es construeix a través de moltes escales territorials: del més pròxim (casa, edifici, carrer, barri...) al més distant (ciutat, regió, país, continent, món)" (Marchal, 2009: 419). La proximitat, allò local, tot i els moviments de desterritorialització, innegables avui dia, continuen exercint un paper important en la construcció d'identitats ciutadanes, encara que de diferents maneres, sota diferents maneres. El descobriment d'aquestes noves formes de relació entre allò local i allò distant és també un dels objectes de l'etnografia urbana.

En l'epíleg del seu llibre *Fascínio da cidade*, Víctor Matías Ferreira diu, a propòsit de Lisboa, que la ciutat es *mostra* a través de la complementarietat de

“diferents nivells d’observació, diferents escales de lectura i experiència” (2004: 383); Jean-Marc Stébé i Hervé Marchal obren la recent i molt completa recopilació titulada *Traité sur la ville*, com la proposta ferma de “tractar” la ciutat en totes les dimensions i “estats” (2009: 5-39); la qual cosa vol dir que formes de col·laboració transdisciplinàries són cada vegada més imprescindibles per l’etnografia, amb el seu múltiple arrelament disciplinari, i que cada vegada és més necessària per trobar la ciutat més propera a les experiències concretes dels seus habitants i visitants.

Traducció de Joan J. PUJADAS (DAFITS, URV, Tarragona)

Bibliografia

- AGIER, M. (1996). "Les savoirs urbains de l'anthropologie". *Enquête*, núm. 4, p. 35-58.
- (1999). *L'invention de la ville. Banlieues, townships, invasions et favelas*. Amsterdam: Editions des Archives Contemporaines.
- (2008). "O acampamento, a cidade e o começo da política". Dins: Cordeiro, G. I.; Vidal, F. [org.]. *A rua. Espaço, tempo, sociabilidade*. Lisboa: Livros Horizonte, p. 17-25.
- (2009). *Esquisses d'une anthropologie de la ville. Lieux, situations, mouvements*. Louvain-la-Neuve: Academia-Bruylant.
- BARNES, J. A. (1954). "Class and committees in a norwegian island parish". *Human Relations*, núm. 7, p. 39-58.
- CORDEIRO, G. Í. (1987). "Laranjinha, lazer, solidariedade: um ensaio de antropologia urbana". Dissertação de Mestrado, FCSH-UNL.
- (1997). *Um lugar na cidade. Quotidiano, memória e representação no bairro da Bica*. Lisboa: Dom Quixote.
- (2003). "A antropologia urbana entre a tradição e a prática". Dins: Cordeiro, G. I.; Baptista, L. V.; Costa, A. F. [org.]. *Etnografias urbanas*. Oeiras: Celta, p. 3-32.
- CORDEIRO, G. I.; VIDAL, F. (2008). *A rua. Espaço, tempo, sociabilidade*. Lisboa: Livros Horizonte.
- COSTA, A. F. (1999). *Sociedade de Bairro. Dinâmicas Sociais da Identidade Cultural*. Oeiras: Celta.
- EAMES, E.; GOODE, J. G. (1977). *Anthropology of the city. An introduction to urban anthropology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- EVANS-PRITCHARD, E. E. (1940). *The Nuer*. Oxford: Clarendon Press.
- FERREIRA, V. M. (2004). *Fascínio da cidade. Memória e projecto da urbanidade*. Lisboa: Ler Devagar.
- FOX, R. (1972). "Rationale and romance in urban anthropology". *Urban Anthropology*, núm. 1, p. 205-233.
- GULICK, J. (1989). *The humanity of cities. An introduction to urban societies*. Granby, Massachusetts: Bergin and Garvey Publishers, Inc.
- HAMEL, J. (1997). *Étude de cas et sciences sociales*. Paris: Harmattan.

- HANNERZ, U. (1980). *Exploring the city. Inquiries toward an urban anthropology*. Nova York: Columbia University Press.
- LEEDS, A. (1978 [1964]). “Poder local em relação com instituições de poder supra-local”. Dins: Leeds, A.; Leeds, E. *A sociologia do Brasil urbano*. Rio de Janeiro: Zahar Editora, p. 26-54.
- MAGNANI, J. G. C. (2002). “De perto e de dentro: notas para uma etnografia urbana”. *Revista Brasileira de Ciências Sociais*, núm. 17 (49), p. 11-29.
- MARCHAL, H. (2009). “Identité citadine”. Dins: Stébé, J.-M.; Marchal, H. *Traité sur la ville*. París: PUF.
- RIBEIRO, O. (1963). “Aldeia”. *Dicionário da História de Portugal*, vol. 1. Porto: Iniciativas Editoriais.
- SIGNORELLI, A. (1999 [1996]). *Antropología urbana*. Barcelona: Anthropos.
- STÉBÉ, J.-M.; MARCHAL, H. (2009). *Traité sur la ville*. París: PUF.
- VALENTINE, C. (1972). *La cultura de la pobreza*. Buenos Aires: Amorrortu.
- VELHO, G. (1981). *Individualismo e cultura. Notas para uma antropologia da sociedade contemporânea*. Rio de Janeiro: Zahar Editores.
- (1994). *Projeto e metamorfose. Antropologia das sociedades complexas*. Rio de Janeiro: Jorge Zahar Editor.
- WEBER, F. (2009). *Manuel de l'ethnologue*. París: PUF.